

Monumenten: door de mens geconstrueerde biotopen voor planten en dieren ⁽¹⁾

In de loop van de geschiedenis is de mens steeds in aanraking gekomen met talrijke levende wezens en planten. Wanneer we ons verplaatsen, blijven immers kleine en middelgrote natuurlijke partikels haken aan de kledij of lichaamsdelen, waardoor verschillende biologische levensvormen in onze leefomgeving terechtkomen. Dieren en planten verspreiden zich via gastheren of via de natuurelementen water, aarde en wind, waarvoor zij tal van gespecialiseerde, vernuftige mechanismen ontwikkeld hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat wij in gebouwen en constructies die de eeuwen hebben getrotseerd een grote diversiteit van micro-organismen (bacteriën, schimmels, algen) aantreffen die zich perfect aan hun omgeving hebben aangepast. Gebouwen zoals kerken, kloosters en kastelen zijn steeds verblijfplaatsen geweest van vele reizigers en pelgrims die in de loop der tijden bewust of toevallig heel wat vreemde planten en dieren meebrachten.

Dieren

De meest voorkomende bewoners van onze historische gebouwen zijn echter ongetwijfeld de insecten. Voornamelijk de klasse van de houtboorders is zeer goed vertegenwoordigd. Vrijwel in iedere kapconstructie of balklaag komen vraatzuchtige larven voor van de kleine klopkever (*Anobium punctatum*), de grote klopkever (*Xestobium rufovillosum*) of de huisboktor (*Hylotrupes bajulus*).

Ook wespen en bijen maken gretig gebruik van kleine openingen in muren en daken om hun nesten te bouwen.

Vliegen, muggen, kevers en lieveheersbeestjes overwinteren in groten getale onder de dakbedekking en in de warme en soms vochtige kelders vinden wij

ongetwijfeld het zilvervisje (*Lepismasaccharina*) terug. Dit laatste insect is slechts enkele millimeter groot en wordt door de biologen als een oerbewoner aangezien, omdat het sinds zijn ontstaan niet verder is geëvolueerd. Op sommige plaatsen bemerken we overdag de slijmsporen van slakken die 's nachts de kalkrijke natuursteen afgrazen met hun rasptongen. Weinig mensen zijn er zich van bewust dat ook een aantal zeldzame zoogdieren onze monumenten bevolken. Verschillende soorten vleermuizen gaan de insectenpopulatie in en om de torens te lijf en tussen de balklagen en onder de plankenvloeren komen knaagdieren zoals muizen en ratten voor. In ruïnes en ondergrondse ruimten kunnen dan weer wezels en een enkele keer ook steenmarters huizen.

Overigens zijn torens en donjons ideale verblijfplaatsen voor allerlei vogelsoorten. Roofvogels zoals uilen en valken verkiezen een rustige hoge nestplaats van waaruit zij de omgeving kunnen observeren en kunnen uitvliegen. Kauwen, kleine kraaiachtigen, zijn meesters in het opstapelen van takjes en kunnen metershoge nesten bouwen in kapruïnes of schoorstenen. Spreeuwen, zwaluwen en kleine zangvogels nestelen bij voorkeur onder de dakoverstekten of tussen de pannen.

(2)

Verwilderde reisduiven vormen een verhaal apart. Een te grote populatie van deze beestjes kan heel hinderlijk zijn en flink wat schade veroorzaken aan onze monumenten. De mest die zij in grote hoeveelheden achterlaten in goten en op het metselwerk bevat agressieve stoffen die deze materialen aantasten. Daarnaast werken nestmateriaal en kringen vuilophoping in de

hand dat kan leiden tot verstopte afvoeren.

De kerkuil en de vleermuis echter zijn graag geziene gasten en vormen absoluut geen belasting voor een gebouw. Omdat vooral deze twee dieren vaak te lijden hebben onder de goedbedoelde maar soms fatale ingrepen die beheerders aan hun gebouwen laten uitvoeren, worden zij even toegelicht.

De kerkuil (*Tyto alba*)

Ooit had bijna elk Vlaams dorp zijn kerkuilenpaar. Recente tellingen schatten het aantal broedparen tegenwoordig op zo'n 260 voor heel Vlaanderen.

De kerkuil broedt voornamelijk op zolders van kerken, kastelen, boerderijen of molens. Zijn voedsel bestaat hoofdzakelijk uit muizen: één kerkuilenpaar met jongen kan jaarlijks zowat 3 500 muizen verorberen. Dat is meteen ook de voornaamste reden waarom kerkuilen bescherming verdienen. Zij mogen niet gevangen of gedood worden, en hun nest mag niet verstoord worden.

Men stelt vast dat waar kerkuilen wonen over het algemeen minder duivenoverlast is. Hoewel daar geen wetenschappelijke verklaring voor is, is dat toch mooi meegenomen in de strijd tegen de duivenplaag.

Dat de kerkuilenpopulatie teruggelopen is, heeft diverse oorzaken, meestal buiten de eigenaars/beheerders van gebouwen om. Wel kunnen zij iets doen tegen het verloren gaan van broedgelegenheid. Dikwijls worden bij een restauratie alle openingen vakkundig gedicht, zodat de dieren door uithongering sterven.

Woont er een kerkuilenpaar in een gebouw, dan moet hun broedseizoen – hoofdzakelijk in het vroege voorjaar – zo veel mogelijk gerespecteerd worden. Wanneer raam- en galmopeningen met gaas afgeschermd worden, dan is het raadzaam om de kleine openingen, zoals kortelinggaten, dakranden en monnikskappen, die uitgeven op een donkere ruimte, open te laten. Duiven worden afgeschrikt door de duisternis achter de invliegopening en zijn ook minder acrobatische vliegers, zodat zij zich hier niet wagen. Is er echter geen invliegopening aanwezig, dan kan een

nestbak met inlooppijp een uitkomst bieden. Een S-vormige inlooppijp verhindert dat duiven zich meester maken van de nestbak. Een nestkast voor uilen is gemakkelijk te maken, maar het is toch aan te raden zich te laten bijstaan door specialisten die ook de nazorg op zich kunnen nemen.

In de schoot van de Natuurpunt De Wielewaal bestaat een kerkuilenwerkgroep die daarbij behulpzaam kan zijn. De werkgroep adviseert tevens of een gebouw een geschikte habitat is; het heeft immers weinig zin broedgelegenheid voor een kerkuil te voorzien als het gebouw in een omgeving ligt waar de vogel onvoldoende voedsel vindt.

Vleermuizen

Sedert mensenheugenis worden vleermuizen geassocieerd met duivels, vampiers en ongeluksbrengers. Wie deze nuttige diertjes kent, weet wel beter. Vleermuizen zijn geen muizen en evenmin vogels, al verplaatsen ze zich vliegend. Het zijn zogenaamde handvleugelige zoogdieren.

In ons land komen er 18 soorten voor, waarvan er 3 geregeld in gebouwen terug te vinden zijn. Daarvan zijn er 99% dwergvleermuizen (*Pipistrellus pipistrellus*).

De diertjes wegen amper 5 à 8 gr, maar kunnen meer dan 500 gr. insecten per zomer verorberen. Vleermuizen en hun verblijfplaatsen zijn wettelijk beschermd.

Vleermuizen overwinteren in vorstvrije, vochtige ruimten zoals grotten, ijskelders en forten, en kunnen er in zeer grote aantallen voorkomen. Maar vooral de zomerverblijven zijn belangrijk voor ons verhaal. In het begin van de lente zoeken de vrouwtjes een plaats om hun jongen te baren. Die plaats moet warm, droog, rustig en bij voorkeur donker zijn. Zolders van monumentale gebouwen voldoen dikwijls aan deze voorwaarden zodat men hier soms kraamkolonies aantreft van enkele tot meer dan 100 vleermuizen.

Vleermuizen op zolders veroorzaken niet de minste overlast, ze produceren enkel wat uitwerpselen die eruitzien als muizenmest, maar in werkelijkheid fragmenten zijn van de dekschilden en

de poten van insecten. Vleermuizenkeutels zijn trouwens uitstekende tuinst. Verschillende ingrepen verstoren de vleermuizenkolonies in hun zomerkwartier. De belangrijkste zijn ongetwijfeld een curatieve behandeling van het dak-timmerwerk tegen houtborende insecten en het afschermen van de openingen waarlangs vleermuizen de zolders kunnen bereiken. De curatieve behandeling tegen houtborende insecten kan mogelijk worden uitgesteld tot de winter (na oktober), wanneer de vleermuizen naar hun winterverblijf zijn getrokken. Uitzonderlijk kunnen de vleermuizen gevangen en verhuisd worden, dit moet in elk geval vóór 1 mei gebeuren (vóór de jongen geboren zijn) en met de hulp van deskundigen. Bij de natuurvereniging Natuurpunt vzw bestaat een vleermuizenwerkgroep die beheerders van gebouwen hierbij kan helpen. Voor het afschermen van openingen volstaat het gaas te gebruiken met mazen van minimum 3 x 2 cm om de dwergvleermuis toegang tot de zolders te verzekeren. Ook monnikskappen of verluchttingspannen kunnen zorgen voor de nodige in- en uitvliegopeningen.

Planten

Gevelplanten zijn vanouds verbonden met monumenten. Het romantische beeld van oude begroeide historische gebouwen markeert het begin van de monumentenzorg.

Bekende vertegenwoordigers hiervan zijn de klimplanten, die naar gelang hun klimmanier in verschillende groepen worden ingedeeld. Het grootste onderscheid wordt gemaakt tussen enerzijds zelfhechtende soorten en anderzijds soorten die klimhulpen nodig hebben.

Slingerplanten of winders vormen de grootste groep. Ze slingeren zich in hun zoektocht naar licht met een schroefvormige beweging langs takken, draden of andere klimhulpen omhoog. Er zijn rechtswindende soorten, zoals Kamperfoelie (*Lonicera*), linkswindende soorten, zoals Blauwe regen (*Wisteria sinensis*), en soorten die in beide richtingen kunnen winden, zoals Bruidssluijer (*Fallopia aubertii*).

Rankvormende soorten of rankers klimmen met behulp van draadvormige en al dan niet vertakte organen of ranken. Deze ranken bewegen zich al draaiend tot ze, gestimuleerd door een aanrakingsprikkel, de klimhulp vastgrijpen en omwikkelen. Rankende voorbeelden zijn Bosrank (*Clematis*) en Wijnstok (*Vitis*). Steunklimmers of enteraars maken dan weer gebruik van doornen, stekels of borstelharen om zich vast te haken en omhoog te klimmen. Ze groeien eerder als een sluijer over steunen (eventueel andere planten) heen. Winterjasmijn (*Jasminum nudiflorum*) en Klimrozen (*Rosa spp.*) zijn de beter bekende voorbeelden van deze groep. Zelfhechtende planten of hechters kunnen het zonder klimhulp stellen. Hechtwortels laten toe dat de plant zich aan een gepaste ondergrond vasthecht. De eigenlijke vasthechting gebeurt met behulp van wortelhaartjes, die zich in de fijnste poriën of oneffenheden van de muur kunnen vastzetten. Echt diep binnendringen doen ze echter niet.⁽³⁾

De bekendste en meest gebruikte soorten zijn Klimop (*Hedera helix*) en Wilde wingerd (*Parthenocissus spp.*). Beide planten kunnen de dakbedekking en het gevelmetselwerk ernstig beschadigen. Takken wringen zich langs openstaande voegen achter het metselwerk of banen zich een weg onder dakpannen of leien. Veel van deze planten smukken de witgrijze massa's natuursteen op en de seizoenwisseling zorgt dan weer voor prachtige kleurschakeringen. Een zorgvuldig beheer, om overwoekering te vermijden, is noodzakelijk. In tegenstelling met wat vaak gedacht wordt, is gevelbeplanting over het algemeen gunstig voor de gevelmuren. Het plantendek bevindt zich altijd enkele centimeters van de muur, zodat er een soort luchtkussen tussen zit, waardoor een eigen microklimaat ontstaat. Het effect van isolatie is vooral belangrijk in de winter. Het plantendek beschermt de gevel tegen al te grote verhitting en door verdamping tegen te hoge vochtigheid. Gevelbeplanting bevordert in geen geval de vochtigheid van de muur; het regenwater valt immers op

het bladerdek en wordt afgeleid naar de bodem. Nadat de hechtschijfjes of de schijnwortels zich op de muren hebben vastgehecht, worden ze fysiologisch inactief. Er worden geen zuren afgescheiden die ontkalking veroorzaken. Met name klimop kan wel schade veroorzaken als er scheuren of gaten in de pleisterlaag zitten of als de mortel weggevallen is. Op kwalitatief slechte muren is het niet raadzaam snelle groeiers te gedogen. Sommige planten hebben zich gespecialiseerd in hun hechting op dakbedekking en muren. Bij daken met een relatief kleine helling, waarbij het oppervlak sporen van verwerking vertoont, heeft het regenwater het moeilijk om het vuil dat door vogels en wind afgezet wordt, weg te spoelen. Spoedig zullen hier algen en mossen verschijnen. Eerst komen de algen, omdat deze geen organische voedingsstoffen nodig hebben, daarna ontstaat er een geschikte ondergrond gevormd voor bladmosses en korstmossen. Deze begroeiing vormt weinig of geen gevaar voor de dakbedekking zelf en geeft aanleiding tot een prachtig palet van kleurschakeringen. Bij het liggend en het staand muurwerk komt vegetatie voornamelijk voor bij uitgevallen voegwerk en verweerde steen. De zaden vinden daar immers een zachte ondergrond en kunnen er gemakkelijk wortel schieten. In de loop van de 20ste eeuw hebben muurbegroeiingen sterk aan oppervlakte en kwaliteit ingeboet, vooral in het stedelijke milieu. Hoofdoorzaken van deze achteruitgang zijn sloop, restauratie en schoonmaak. Het gebruik van hogedrukspuiten, herbiciden, harde cementgebonden mortels, gladde stenen en waterafstotende middelen maken het voor de muurplanten onmogelijk om zich te handhaven. Daarnaast eisen ook luchtverontreiniging, strooizout en eutrofiëring hun tol. Onwetendheid bij zowel de eigenaar, de beheerder, de architect als de uitvoerder van de restauratie is de voornaamste factor waardoor de muurflora vaak wordt verwijderd. De fijne oplichten haarworteltjes van de meeste muurplanten zijn te zwak om de muur zelf te beschadigen. Sommige muurplanten hebben

hoge natuurwaarde: ze vertegenwoordigen rotsplanten in ons milieu en vormen zo een bijzondere groep, die zeldzaam en bedreigd is. We denken hierbij aan Donderkruid (*Sempervivum testorum*), Muurleeuwenbek (*Linaria cymbalaria*), Gele helmbloem (*Corydalis lutea*) en Klein glaskruid (*Pariëtaria judaica*). Ook sporen van varens (bijvoorbeeld Steenbreekvaren of *Asplenium trichomanes*) hebben weinig licht en vocht nodig om te ontkiemen te komen en voor een groen accent te zorgen op onze historische muren.

Loofbomen en struiken komen vaak voor rond een gebouw en zijn in veel gevallen sterk beeldbepalend. Ze kunnen echter via hun takken, wortels en bladeren een impact op het gebouw uitoefenen. Bomen die te dicht bij een gebouw staan, kunnen diverse vormen van schade veroorzaken. Gaten kunnen verstopt raken door vruchten en bladeren, takken kunnen pannen oplichten of glasramen beschadigen en wortels kunnen door de fundamenteën dringen en barsten in de gevels veroorzaken. Zaailingen van struiken of bomen zijn uiteraard niet geschikt om op het metselwerk te groeien. Vegetatie op een gebouw is niet per definitie slecht. Ze kan een muur beschermen tegen hevige slagregens, ze kan bijdragen tot de botanische diversiteit in onze streken en ze kan esthetisch verantwoord zijn... Maar wanneer ze het verval van een gebouw aankondigt, is waakzaamheid geboden. Overmatig vocht en hoge temperaturen in gebouwen zorgen ervoor dat schimmels het hout aantasten en afbreken. Het meest gevreesde voorbeeld hiervan is Huiszwam (*Serpula lacrimans*), maar ook Kelderzwam (*Corniophora putanea*), Poriënzwam (*Poria vaporaria*) en allerhande oppervlakteschimmels kunnen hout- en pleisterwerk aantasten.

Het onderzoeken en geregeld controleren van historische gebouwen is een belangrijk gegeven voor het behoud van ons patrimonium. Hierbij speelt het erkennen van een gebouw als natuurlij-

ke levensruimte voor allerlei dieren en planten ongetwijfeld een voorname rol. Om sommige delen van een gebouw voor verval te vrijwaren is het echter noodzakelijk de nuttige en schadelijke elementen goed te onderscheiden. Hierbij is het wenselijk dat beheerders van monumenten en monumentenzorgers zich laten bijstaan door specialisten, zoals biologen en milieuwerkgroepen. (4) (5)

-
- (1) Deze bijdrage van de hand van (Edwin Vandermarliere, Monumentenwacht Oost-Vlaanderen) is overgenomen uit de publicatie *Van nature... een monument. Ideeëndag 4 februari 2004*, samengesteld en uitgegeven door het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, Dienst 92 - Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium.

Wij voegen er onderstaande noten aan toe.

(2) **Duiventorens**

Onze duivenliefhebbers, waarvoor wij alle sympathie hebben, zullen het ons zeker niet kwalijk nemen dat men hun hedendaagse duivenhokken niet associeert met monumenten die deel uitmaken van ons collectief bouwkundig erfgoed. Maar toch wensen wij hier enige historische achtergrondinformatie te brengen.

Duiven kweken was in de Middeleeuwen een heerlijk recht. Het bouwen van een duiventoren was bijgevolg een statussymbool. De duiven werden gekweekt om ook gedurende de wintermaanden vers vlees te kunnen eten. Duiventorens worden gekenmerkt door talrijke vlieggaten, gekoppeld aan kleine nestruimten. Het type ontwikkeld door de Romeinen, een ronde stenen toren met soms meer dan duizend nestholten, bleef heel lang de basis voor de torens in onze streken. De duiventorens werden echter hoe langer hoe meer als decoratieve elementen in de tuinaanleg geïntegreerd, omdat ze vanaf het begin van de 18de eeuw hun nut verloren, toen kolen en rapen als wintervoedsel werden geïn-

troduceerd. Langzaam maar vermindert de grootte van de duiventorens, tot ze uiteindelijk verdwenen. Op de figuratieve afbeelding van het Hof te Neervelde in het kaartboek 1725-'26, kaart nr. 14, perceel nr. 2 (in de huidige woonwijk "Ravensveld"), ziet men in het midden van het binnenplein een duiventoren staan.

- (3) Het meest zichtbare voorbeeld van hoe een plant -hier Klimop (*Hedera helix*)- ganse gebouwengevels kunnen bedekken zien wij te Droeshout, op de straatgevel en kopgevel-west van de eerste kerk (1895, nu parochiezaal) aan de Steenweg op Vilvoorde.
- (4) Voor de inspectie van waardevolle gebouwen, voor een grondig onderzoek van de bouwkundige toestand en het interieur, voor de registratie van veroudering en gebreken en de eventuele uitvoering van kleine herstellingen in noodsituaties is er in Vlaanderen de dienst Monumentenwacht (Onafhankelijk adviesorgaan van vijf provinciale vzw's en één overkoepelende vzw). De teams van twee monumentenwachters, ervaren mensen met een specifieke opleiding en goed opgeleid staan ten dienste van eigenaars of gebruikers van historische en waardevolle gebouwen: privé-personen, verenigingen of openbare besturen. De gebouwen die zij op vraag bezoeken zijn al dan niet beschermd als monument, met historische en/of architecturale en bouwkundig nog te "redden".
- Meer info op de website <http://www.monument.vlaanderen.be/mowav/nl/>
- (5) In onze gemeente houden de deskundige mensen (vrijwilligers) van Natuurpunt IJsvogel-Opwijk zich bezig met het beheer en de opvang van kerkuilen in onze parochiekerken.
-